

اهتمام صوفیه به زیارت بقیع و دفن صوفیان در آن

رضا تقی‌زاده نائینی^۱

چکیده

زیارت بقیع و دفن مسلمانان در آن امری شناخته‌شده است. اما آگاهی از اهتمام و توجه طریقت‌های صوفیه به زیارت بقیع و دفن صوفیان در آن اندک است. بررسی کتابخانه‌ای منابع تاریخی و سفرنامه‌های مسلمانان به روش توصیفی - تحلیلی نشان می‌دهد که مشایخ صوفیه و مریدانشان به حضور در بقیع و زیارت مشاهد آن - برای کسب فیض و برکات معنوی از بزرگان مدفون در آن - اهتمام خاصی داشته‌اند. صوفیان هنگام حضور در بقیع، از ائمه مدفون در بقیع با عناوینی چون «مدون حقائق صوفیه» و «اجله عرفای زمان» یاد کرده‌اند و با برگزاری حلقه ذکر در جوار مزار آنها دچار وجد و سرور عرفانی شده‌اند. اطراف مزار ابراهیم (پسر رسول اکرم ﷺ)، مزار اهل بیت علیهم‌السلام و مزار عثمان (خلیفه سوم) از اماکن اصلی دفن صوفیه در بقیع، و محلی برای زیارت و تبرک‌جویی صوفیان و مردم عادی بوده است. صوفیان مدفون در بقیع به طریقت‌های نقشبندیه، قادریه، چشتیه، ساذلیه، درقاویه، علویه و سمانیه وابسته بوده‌اند؛ بعضی اهل حجاز بوده و بعضی دیگر از سرزمین‌های مختلف اسلامی - از قبیل ایران، شام، عراق و مغرب اسلامی - به مدینه رفته و در آنجا چشم از جهان فروبسته و در بقیع دفن شده‌اند.

کلیدواژه: صوفیه، طریقت، زیارت، بقیع، دفن در بقیع، سفرنامه

^۱. دانشجوی دکتری تصوف و عرفان اسلامی، دانشگاه ادیان و مذاهب قم (rtaqizade81@gmail.com)

بقیع یکی از اماکن مقدس و مهم شهر مدینه، بعد از مسجدالنبی ﷺ است که به مرور زمان به یکی از زیارتگاه‌های مهم مسلمانان بدل شده است. سرآغاز توجه مسلمانان به این مکان، به زمان حیات پیامبر اسلام ﷺ برمی‌گردد که تعدادی از صحابه ایشان مانند اسعد بن زراره (م ۱۰۸ق) و عثمان بن مظعون (م ۲۳ق)، و بعضی از فرزندان همچون ابراهیم (م ۸-۱۰۸ق) و رقیه (م ۲ق)، و شخصیت‌های دیگری چون فاطمه بنت اسد (م ۵ق)، مادر گرامی حضرت علی (ع) در آن به خاک سپرده شدند.

در اهمیت این مکان مقدس همین بس که پیامبر ﷺ به زیارت مدفونین آن می‌رفتند و برای آنها طلب مغفرت می‌کردند؛ پیامبر ﷺ شب‌هایی را که نوبت ورود به خانه عایشه بود، به بقیع می‌رفتند و می‌فرمودند: «سلام بر شما ای اهل خانه قوم مؤمن، آنچه خدا وعده داده بود سوی شما آمد، و ما هم به خواست خدا به شما ملحق خواهیم شد. خدایا! اهل بقیع غرقد را بیامرز». (مسلم بن حجاج، ۱۴۱۲ق، ج ۲، ص ۶۶۹) این توجه رسول اکرم ﷺ به بقیع موجب شد بسیاری از متوفیان اهل بیت (ع)، صحابه و تابعین، فقها و محدثان مسلمان در آنجا به خاک سپرده شدند.

همچنین علمایی از اهل سنت، مسلمانان را به زیارت قبور بقیع سفارش نموده‌اند. نووی (م ۶۷۶ق) می‌گوید: «رفتن به سوی بقیع، هر روز به‌ویژه روز جمعه مستحب است، و این باید بعد از سلام کردن بر پیامبر خدا ﷺ باشد...». (نووی، بی‌تا، ج ۸، ص ۲۷۵) ابن فرحون (م ۷۹۹ق) از فقهای مالکی مدینه در کتاب *ارشاد السالک الی افعال المناسک* به تفصیل، کیفیت زیارت هر یک از مراقد مدفونین بقیع را آورده است. (ر.ک: حیدری، ۱۳۹۹، ص ۴۱ - ۵۱)

توجه پیامبر اسلام ﷺ و علما به بقیع موجب شد بقیع به یکی از

زیارتگاه‌های مهم اسلامی بدل شود. عموم زائران و حج‌گزاران مسلمان هنگام حضور در مدینه منوره برای زیارت به بقیع می‌روند. صوفیه نیز به زیارت قبور بقیع و دفن صوفیان در این مکان شریف اهتمام خاصی داشته‌اند. امام محمد غزالی (م ۵۰۵ق)، از چهره‌های برجسته عرفان و تصوف اسلامی، می‌نویسد: «مستحب است هر روز به بقیع برود و پس از سلام بر پیامبر ﷺ، قبر عثمان، امام حسن ﷺ، امام زین العابدین، امام باقر و امام صادق ﷺ را زیارت کند و در مسجد فاطمه ﷺ نماز بخواند و قبر ابراهیم، فرزند پیامبر خدا ﷺ و صفیه، عمه پیامبر ﷺ نیز زیارت شود که تمامی اینها در بقیع هستند». (غزالی، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۳۰۷)

در مجمع عمومی طریقت شاذلیه مشیشیه که در روزهای ۱۵، ۱۶ و ۱۷ ذی الحجه سال ۱۴۲۹ هجری قمری مطابق با ۱۴ تا ۱۶ دسامبر ۲۰۰۸ در استانبول ترکیه تشکیل شد، رهبر طریقه در سخنرانی پایانی مجمع از مقامات سعودی خواست تا روند زیارت مشاهد اسلامی در بقیع و حرم نبوی را تسهیل کنند و به ادعاهای وهابیت که زیارت عتبات عالیات و زیارت رسول خدا ﷺ را نهی می‌کنند توجه نکنند. (الدائرة الاعلامية للامانة العامة للطريقة الشاذلية المشيشية، ۲۰۰۸م)

تصوف که یکی از جریان‌های مؤثر و گسترده در جهان اسلام است، از قرون اولیه اسلام تا کنون در جوامع اسلامی حضور داشته و در مقاطعی از تاریخ، نقش پررنگی را در مسائل و حوادث مهم ایفا کرده است. نمونه بارز آن سلسله صفویه (حک ۹۰۷-۱۱۳۵ق) است که با اتکا به مذهب شیعه و طریقت صوفیه در قالب حکومتی مستقل و قدرتمند بر ایران حکم راندند. (رک: مزاولی، ۱۳۶۳، ص ۲۳ و ۱۵۰) امروزه بنا بر آمار، جمعیت صوفیان مسلمان تا ۸۰۰ میلیون تخمین زده شده است. (افتخاری، ۱۳۹۹)

جریان تصوف از یک‌سو با پیشینه سیاسی - تاریخی قدرتمند و جمعیت عظیم در جهان اسلام و از سوی دیگر با اهتمام به زیارت شخصیت‌های مقدس

مسلمان به‌ویژه مدفونین در بقیع، می‌تواند نقش مؤثری در بازسازی بقیع و تسهیل زیارت در این مکان مقدس داشته باشد.

پیشینه بحث

به‌رغم جمعیت عظیم صوفیه در سرزمین‌های اسلامی و اهمیت حضور صوفیه برای زیارت در بقیع بررسی در منابع مرتبط با تاریخ مدینه و به‌ویژه بقیع نشان می‌دهد هرچند در برخی از این منابع به‌صورت موردی به زیارت صوفیان از بقیع و دفن امواتشان اشاره شده، اما هیچ منبعی به‌صورت مستقل به این موضوع پرداخته است. پیرامون بقیع کتاب‌های مختلفی نگاشته شده است؛ مانند *الروضه الفردوسیه و الحضرة القدسیة* (آقشهری، ۲۰۱۰)، *البقیع قصة تدمیر آل سعود* (هاجری، ۱۴۱۱ق)، تاریخ حرم ائمه بقیع (نجمی، ۱۳۸۶)، *بقیع الغرقد فی دراسة شاملة* (محمدامین امینی، ۱۴۲۸)، *الاصابة فیمن دفن فی البقیع من الصحابة* (صالح السالمه، ۱۴۳۸ق)، *الروضه المستطابة فیمن دفن بالبقیع من الصحابة* (ناشناس، بیتا)، *آرمیدگان در بقیع* (نوایی، ۱۳۹۴)، *شیعیان بقیع* (عسگرپور، ۱۳۹۵) و *غربت بقیع* (قاضی عسکر، ۱۴۰۰). در همه این آثار به جایگاه و اهمیت زیارت بقیع پرداخته شده و برخی از آنها اسامی تعدادی از مدفونان بقیع را نیز آورده‌اند.

بحرالعلوم در تحقیق «مشاهیر علوی مدفون در بقیع» (بحرالعلوم، ۱۳۹۹)، فرمانیان و ابوطالبی در «گونه شناسی انتقال جنازه به مدینه در طول تاریخ اسلام» (فرمانیان و ابوطالبی، ۱۳۹۹) اسامی تعدادی از مدفونین در بقیع را آورده‌اند که نام بعضی از صوفیه نیز در آنها دیده می‌شود. همچنین نوایی در تحقیق «جایگاه و عظمت بقیع در نگاه مسلمانان» (نوایی، ۱۳۸۷) به زیارت بقیع و دفن در آن از دیدگاه اهل سنت و شیعه پرداخته و به خرید «حُش کوکب» توسط خلیفه سوم و دفن وی در آنجا اشاره کرده است.

با توجه به نبود پژوهشی در این زمینه، در این نوشتار کوشیده‌ایم بر اساس متون و منابع معتبر تاریخی، به حضور صوفیه و دفن ایشان در بقیع و زیارت مشاهد آن بپردازیم و تاریخچه‌ای اجمالی از آن ارائه کنیم.

حضور صوفیان در بقیع و زیارت مشاهد آن

مشایخ صوفیه همواره مریدان را به زیارت قبور اولیا و استمداد از ارواح آنان برای حل مشکلات دنیوی و دینی و طلب شفاعت تشویق می‌کردند. از این رو قبرستان‌ها به دلیل وجود قبور مشایخ صوفیه - که معمولاً استادان و شاگردان کنار هم دفن شده بودند - از قدسیت خاصی برخوردار است. (جعفریان، ۱۳۹۳، ج ۲، ص ۵۱۰ - ۵۱۱). در احوال علی بن عثمان هجویری (م ۴۶۵ق) آمده است که بارها به بسطام رفته و برای حل مشکلات خود بر مزار بایزید بسطامی (م ۲۳۴ یا ۲۶۱ق) معتکف شده است. (هجویری، ۱۳۷۵، ص ۷۷) در مورد ابوالحسن خرقانی نیز گفته شده که پس از زیارت قبر بایزید می‌گفت: «بار خدایا از آن خلعت که بایزید را داده‌ای ابوالحسن را بویی ده». (عطار، ۱۳۸۸، ص ۶۵۹) از دیدگاه امام محمد غزالی سفر برای زیارت قبور اولیا، عبادت است و بیان می‌کند: «هر که مشاهده او در حال حیات، متبرک باشد، زیارت گور او بعد از وفات متبرک باشد». (غزالی، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۲۷۰)

در موضوع حضور صوفیان در بقیع و زیارت مشاهد آن، مهم‌ترین منبع، گزارش‌های خودنوشت صوفیانی است که به سرزمین حجاز سفر کرده‌اند. این صوفیان بیشتر از دانشمندان بزرگی بوده‌اند که از سایر بلاد اسلامی برای زیارت خانه خدا و پیامبر اسلام ﷺ به مکه و مدینه سفر کرده‌اند. در این سفرنامه‌ها به آداب و اعمال زیارتی در بقیع و همچنین به قبور بزرگان دین و مشایخ صوفیه اشاره شده است. معرفی مختصری از این افراد و سفرنامه‌هایشان به شرح زیر است:

ابن مازہ بخاری (م ۵۶۶ق)

صوفی و فقیه حنفی بخارا از خاندان آل برهان، ابوجعفر شمس‌الدین محمد بن عمر بن عبدالعزیز بن مازہ در سال ۵۵۲ق، با صدها تن از مریدانش به حج رفت. وی کتابی با عنوان *لطائف الاذکار للخُصَّار والسُّفَّار* نوشت که کهن‌ترین متن فارسی مستقل درباره زیارت است و در آن زیارتگاه‌های معتبر اسلامی به‌ویژه زیارتگاه‌های عراق و حجاز را گزارش کرد.

ابن مازہ نیز مانند غزالی به زیارت بقیع توصیه نموده و از لفظ «باید» استفاده می‌کند: «و چون از زیارت پیغامبر - علیه‌السلام - فارغ شد، باید که بسوی گورستان بقیع ... شود و مرحق تعالی را حمد و ثنا گوید و بر مصطفی - علیه‌السلام - صلوات فرستد». (ابن مازہ، ۱۳۹۵، ص ۲۰۷)

همچنین اسامی ائمه بقیع و تعدادی از اهل بیت پیامبر ﷺ و ... را ذکر می‌کند و هنگامی که به قبه ائمه ﷺ می‌رسد - که از آن با عنوان «قبه حسن بن علی» یاد کرده - اذکاری را قرائت می‌کند که شبیه زیارتنامه‌های شیعیان است و در پایان نیز به دعا کردن توصیه می‌کند. بخش‌هایی از آن چنین است: «سلام بر شما ای اهل بیت نبوت، و جایگاه رسالت، و عرصه رفت‌وآمد فرشتگان؛ سلام و تحیت بر شما باد که صبر پیشه کردید، و بس نیک است سرانجام این سرای. سپاس خدای را که پلیدی و گناه را از شما دور ساخت و کاملاً شما را پاک نمود. خداوند ما را از پیروان شما قرار دهد». (همان، ۲۰۷-۲۰۸)

ابی‌الحسن علی قَلصادی (م ۸۹۱ق)

صوفی و فقیه مالکی از اهالی بَسَطَه اندلس، برای فراگیری دانش ابتدا به تِلْمُسان در الجزایر نزد «ابن زاغو» (قلصادی، ص ۹۲-۹۴) رفته و پس از آن به تونس می‌رود. (همان، ص ۱۱۲-۱۲۲) از آثار عرفانی او می‌توان به شرح حکم *ابن عطاءالله* اشاره کرد. (قلصادی، ۱۹۷۸م، ص ۴۶)

در سال ۸۵۱ قمری سفر حج خود را آغاز کرد (همان، ص ۱۲۳) و گزارش

آن را در سفرنامه‌اش با عنوان «رحلة القلصادی» آورده است. به زیارت رأس الحسین علیه السلام و سیده نفیسه در قاهره (همان، ص ۱۲۸) و زیارت مولد حضرت رسول صلی الله علیه و آله و مولد فاطمه علیها السلام و ... در مکه (همان، ص ۱۳۹) اشاره کرده است. قلصادی در این سفرنامه همچنین به زیارت بقیع در مدینه رفته و می‌گوید که مقام عباس و حسین و حمزه علیهم السلام و ... را زیارت کرده است. (قلصادی، ۱۹۷۸م، ص ۱۴۶)

کمال‌الدین حسین خوارزمی (م ۹۵۸ق)

کمال‌الدین حسین از مشایخ طریقه حسینییه همدانیه بوده است. فرزند وی، شریف‌الدین حسین خوارزمی، کتاب *جادة العاشقین* را در سال‌های ۹۷۰ تا ۹۷۳ قمری تألیف کرده است که در ذکر احوال و مقامات پدر همراه گزارش سفر حج وی با گروهی از صوفیان بوده است. (جعفریان، ۱۳۹۲، ص ۱۱-۳۲) مؤلف در این گزارش به زیارت خلیفه سوم در بقیع اشاره کرده می‌گوید: «در آن مقام، درویشان را وجد و حال دست داد». (همان، ۱۳۹۲، ص ۹۲) در ادامه به زیارت ائمه معصومین علیهم السلام و دیگر اهل بیت علیهم السلام رفته چنین بیان می‌کند: «فرمودند تا ختم کلام کردند؛ بعد از ختم، چنان صحبتی شد که درویشان مست و بی‌خود شده، هر کدام در گوشه‌ای افتاده بودند... هنوز لذت از مذاق جان بیرون نرفته که انواع فیض سرور و لذت حضور در کام عاشقان رسیده بود... باز امید آن داریم که به آن دولت‌بوسی آستان مشرف گردد. (همان، ۱۳۹۲، ص ۹۲-۹۳)

ابن ملیح (قرن ۱۱ق)

ابوعبدالله محمد بن احمد، مشهور به السراج و ملقب به ابن ملیح از اهالی مراکش است که از تاریخ تولد یا مرگ او اطلاعی در دست نیست. سفر حج خود را حدود سال‌های ۱۰۴۰ - ۱۰۴۲ قمری به سرپرستی شخصی صوفی به نام «محمد بن عبدالعزیز» از مراکش آغاز کرده و گزارش آن را در کتابی با

عنوان «اثرانس الساری و السارب من اقطار المغارب الی منتهی الآمال و المآرب سید الاعاجم و الاعارب» نوشته است.

در سفر به دیدار صوفیان و زیارت قبور ایشان در شهرهای گوناگون اهتمام داشته و به معرفی هر یک از آنان و شرح مختصر زندگی و بیان کراماتشان پرداخته است. (ابن ملیح، ۱۹۶۸م، ص ۱۴-۲۴، ۴۹) در قاهره به زیارت مشهد رأس امام حسین بن علی علیه السلام، امام زین العابدین علیه السلام (مدفن سر زید بن علی بن حسین) (همان، ۱۹۶۸م، ص ۵۵) و سیده نفیسه (م ۲۰۸ق) رفته است. (همان، ۱۹۶۸م، ص ۵۳)

نویسنده در توصیف بقیع به برخی مشاهد مهم آن اشاره کرده و روایاتی نیز در فضیلت زیارت هر یک آورده است. همچنین مزار یکی از صوفیه به نام «عبدالکرم القسطار» را زیارت کرده است. (همان، ۱۹۶۸، ص ۱۰۷-۱۱۵) ابن ملیح هنگام زیارت قبور اهل بیت علیهم السلام، ضمن بیان پاره‌ای از فضیلت‌های حسنین علیهم السلام، امام محمد باقر علیه السلام را از اولیای خدا و مدوّن حقائق صوفیه دانسته (همان، ۱۹۶۸م، ص ۱۱۰) و به بیان جایگاه علمی و معنوی امام صادق علیه السلام پرداخته (همان، ۱۹۶۸م، ص ۱۱۱) و به نزول آیه تطهیر در شأن اهل بیت علیهم السلام اشاره کرده است. (همان، ۱۹۶۸م، ص ۱۱۰)

ابوسالم عبدالله بن محمد عیاشی (م ۱۰۹۰ق)

فقیه، محدث و صوفی شاذلی مغربی، مؤلف سفرنامه‌ای به نام *ماء الموائد* یا *الرحلة العیاشیة* است که تاریخ شروع سفر حج وی سال ۱۰۷۰ قمری بوده است. در مکه وارد طریقت نقشبندیه شده (عیاشی، ۲۰۰۶م، ج ۱، ص ۳۳۵-۳۳۶)، از امام جعفر صادق علیه السلام به عنوان یکی از اقطاب نقشبندیه یاد می‌کند. (همان، ص ۳۳۹)

هنگام زیارت بقیع در مدینه به گنبد بزرگی اشاره می‌کند که مشهد عباس، مشهد حسن بن علی، زین العابدین و محمد باقر و جعفر صادق و عده زیادی از

اهل بیت علیهم السلام است. همچنین درباره مشاهد بستگان پیامبر صلی الله علیه و آله و قبور اصحاب و... مطالبی را ذکر می‌کند. (همان، ص ۳۷۶-۳۸۲)

عبدالغنی نابلسی (م ۱۱۴۳ق)

عبدالغنی نابلسی در فقه، حنفی‌مذهب و در تصوف پیرو طریقه نقشبندی و قادری بود. در سال ۱۰۵۰ قمری در دمشق به دنیا آمد. (بغدادی، ۱۹۵۵م، ج ۱، ص ۵۹۰) افزون بر مطالعه عمیق آثار ابن عربی (م ۶۳۸ق)، ابن سبعین (م ۶۶۹ق) و عفیف‌الدین تلمسانی (م ۶۹۰ق)، سیر و سلوک معنوی نیز داشت. (نابلسی، ۱۹۹۸م، ج ۱، ص ۸)

گزارش سفرش به مصر و حجاز را که در سال ۱۱۰۵ قمری از دمشق آغاز شده بود، با نام *الحقیقه و المجاز* مکتوب کرد. (همان، ۱۹۹۸م، ج ۱، ص ۱۴۴ - ۱۵۵) نابلسی در این سفرنامه از اشتیاق خود به زیارت مدینه و بقیع سخن گفته و در این مورد شعری هم سروده است. (همان، ۱۹۹۸م، ج ۳، ص ۷۲) اسامی مزارات مهم و اصلی بقیع از اهل بیت علیهم السلام و صحابه را یک‌به‌یک بیان نموده است. در انتها می‌گوید: «در این مشاهد توقف نمودیم و فاتحه خواندیم و داخل بعضی از آنها شدیم و نشستیم تا از انوار آن ارواح ظاهره و اسرار ظاهره متبرک شویم». (همان، ۱۹۹۸م، ص ۱۳۲ - ۱۳۵) در مدت اقامت در مدینه چندین بار دسته‌جمعی به زیارت بقیع رفته و در فضیلت بقیع شعر هم سروده است. (همان، ۱۹۹۸م، ص ۱۳۹)

در مورد زیارت بارگاه ائمه در بقیع می‌گوید: «حضرات عباس، فاطمه علیها السلام و بقیه آل بیت علیهم السلام را در آنجا زیارت نموده‌اند. فاتحه خواندیم و به درگاه خداوند متعال دعا کردیم و مدتی با عده‌ای از مردم مدینه و آنهایی که با ما بودند از برادران مشغول ذکر شدیم». در ادامه شعری نیز در وصف اهل بیت علیهم السلام و ائمه مدفون در بقیع آورده است. (همان، ۱۹۹۸م، ص ۱۴۰-۱۴۱)

علی مقدم (م ۱۳۵۳)

پزشک جراح و از پیروان طریقت نقشبندیه (فتحی، ۱۳۵۵، ص ۲۳)، ساکن تبریز بوده که در سال ۱۳۵۵ به حج رفته است. نامبرده گزارش سفر خود را با عنوان *ارمغان حج* مکتوب کرده است.

اولین مطلب وی درباره بقیع، این است که در برابر مشکلات زندگی، هفت حمد و سوره نذر ارواح مدفونین بقیع می‌کرده است که ردخور نداشته است. (مقدم، ۱۳۵۶، ص ۱۱-۱۲) به زیارت ائمه علیهم‌السلام و حضرت ام‌البنین علیها‌السلام رفته (همان، ۱۳۵۶، ص ۱۲) و حضرت سجاد علیه‌السلام را با عناوین «اجله عرفای نامی» که معروف به «عارف‌الائمه» است توصیف می‌کند و می‌گوید که نسب عرفانی طریقه نقشبندیه از طریق ابراهیم ادهم به ایشان و از طریق پدر و جد او به خاتم‌النبین صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم می‌رسد. وی صحیفه سجادیه را عصاره عرفان اسلامی می‌نامد. از امام صادق علیه‌السلام نیز با عنوان «اجله عرفا و علمای زمان خود» یاد می‌کند که در عرفان صاحب‌نظر است. (همان، ۱۳۵۶، ص ۱۳). در ادامه به زیارت «عثمان بن عفان» رفته و از ادای احترام به او سخن می‌گوید و ماجرای دفاع حسنین علیهم‌السلام از خلیفه سوم به درخواست حضرت علی علیه‌السلام را بازگو می‌کند. (همان، ۱۳۵۶، ص ۱۵)

یکی از دلایل مهم در ابراز ارادت و توجه صوفیه به اهل بیت علیهم‌السلام، قرار گرفتن شماری از ائمه معصومین علیهم‌السلام در سلسله نسب‌های طریقتی است. بیشتر طریقه‌های صوفیه اعتقاد و بلکه اصرار دارند که سلسله ارشاد مشایخ آنها بالواسطه به امام رضا علیه‌السلام و از آنجا بالواسطه به امام علی علیه‌السلام و در نهایت، به رسول اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم می‌رسد. (پازوکی، ۱۳۷۹، ص ۶۱) قرار گرفتن ائمه علیهم‌السلام در این سلسله‌نسب‌های طریقتی و انتساب آنها به پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم موجب شده است که همواره مورد تکریم و احترام طریقت‌های صوفیه قرار گرفته و تربت پاک و مقدس آنها مکانی برای زیارت و نیایش و کسب فیض شود.

صوفیان مدفون در بقیع

کتاب‌های تاریخ تصوف، تراجم و سفرنامه‌های حج، دربردارنده شرح حال صوفیانی است که در بقیع دفن شده‌اند و بعضاً مزار آنها مورد توجه خاص و زیارتگاهی برای سایرین بوده است. اسامی و شرح حال مختصری از ایشان که بر اساس طریقت‌های صوفیه سامان یافته، به شرح زیر است:

طریقت نقشبندیه

نقشبندیه یکی از طریقت‌های مشهور تصوف در جهان اسلام است. خواجه بهاءالدین محمد بخاری (م ۷۹۲ق) معروف به نقشبند، مؤسس این طریقت است. طریقه او دنباله طریقه خواجهگان در منطقه ترکستان بوده است. (زرین کوب، ۱۳۹۲، ص ۸۲) این طریقه شاخه‌هایی در چین، ترکستان، قازان، هند، ایران، ترکیه، افغانستان و جاوه دارد. (مشکور، ۱۳۷۵، ص ۳۱۸)

خواجه محمد پارسا (م ۸۲۲ق)

خواجه محمد پارسا از مشایخ بزرگ طریقه نقشبندیه و دومین خلیفه خواجه بهاءالدین نقشبند (م ۷۹۱ق) است. خواجه در سفر حج خود پس از برگزاری مراسم حج، در ۷۳ سالگی در مدینه درگذشت. شمس‌الدین محمد فناری (م ۸۳۴ق) با شماری از مردم مدینه بر جنازه او، نماز خواندند و در جوار قبه عباس علیه السلام به خاک سپرده شد. (جامی، ۱۳۳۶، ۳۹۴ - ۳۹۵) از خواجه نقل شده که در وصف امام صادق علیه السلام می‌گوید: «همگان بر جلال و سیادت صادق علیه السلام اتفاق دارند». (امینی، ۱۴۲۸ق، ص ۱۷۲)

فرشی (قرن ۱۱ق) که از اهالی ماوراءالنهر بوده است، در رساله‌ای با عنوان «ذراع مدینه» درباره خواجه محمد پارسا چنین آورده است:

دیگر جایی که در بقیع زیارت باید کرد، شیخ العجم خواجه محمد پارساست. مزار ایشان در جوار قبه فیض آثار، با برکات ازواج طاهرات است.

ایشان از اصحاب کبار خواجه بزرگ، خواجه بهاءالدین نقشبند و یار غار خواجه علاءالدین عطارند - قدس الله سرهم - وفات ایشان روز چهارشنبه، بیست و سیم ذی الحجه، هشت صد و بیست و دو است. بر سر قبر ایشان دو لوح نمایان است از سنگ مرمر و رخام که از سایر قبور در آن منبع پرنور ممتاز و نمایان است؛ و در لوح مقدم آن نوشته‌اند که هذا مرقد شیخ الاسلام و صفوة الاولیاء العظام جلال الدین والحق ابی الفتح خواجه محمد بن محمد بن محمود الجعفر الطیار الحافظی البخاری - قدس الله تعالی ارواحه - نقل الی جوار رحمة الله تعالی فی ذی الحجه اثنین و عشرين و ثمانمائه [۸۲۲] و در لوح مؤخر آن این عبارت نوشته‌اند که این قبر شریف و صریح لطیف، مشهد منور و مرقد معطر قطب آفاق حضرت خواجه حافظ الدین محمد بن محمد پارسای بخاری است - نورالله مرقده -». پوشیده نماند که جماعت ماوراءالنهری که ساکن مدینه سکینه‌اند، یا در ایام حج به زیارت آیند، چون وفات را دریابند، در جوار مزار آن بزرگوار مدفون گردند. (جعفریان، ۱۳۹۵، ص ۱۰۴-۱۰۵)

صبغة الله حسینی یروجی (۱۰۱۵ق)

فقیه و صوفی نقشبندی که اصل او از اصفهان است و در شهر بروج ایالت گجرات هند به دنیا آمد. از آثار او حاشیه بر تفسیر بیضاوی است. (زرکلی، ۱۹۸۹م، ج ۳، ص ۲۰۰)

عیاشی هنگام زیارت بقیع از او با عنوان عارف کبیر یاد کرده است که در هند از وجیه‌الدین علوی هندی، شاگرد شیخ محمد غوث بسطامی (محمدغوث بن خطیرالدین)، از مشایخ برجسته طریقه شطاریه هند اخذ طریقت کرده و اجازه ارشاد یافته است. وی در سال ۱۰۱۵قمری در مدینه وفات یافت. او را پشت قبه ابراهیم بن رسول الله ﷺ به خاک سپردند. (عیاشی، ۲۰۰۶، ج ۱، ص ۵۸۸ - ۵۸۹) مدفن او محلی برای زیارت و تبرک بوده است. (حسینی، ۱۹۹۹م، ج ۵، ص ۵۴۲)

احمد بن علی شیناوی (م ۱۰۲۸ق)

منسوب به شینو از روستاهای غرب مصر است. جد او محمد بن احمد، از شیوخ صوفیه بوده است. صفی‌الدین قشاشی داماد وی است. (زرکلی، ۱۹۸۹م، ج ۱، ص ۱۸۱). وی در مدینه ساکن شده و به خدمت سید صبغۀ الله حسینی بروجی در آمده است. شناوی در سال ۱۰۲۸ قمری در مدینه وفات یافت و کنار مرشد خود سید صبغۀ الله در پشت قبه ابراهیم، فرزند پیامبر ﷺ به خاک سپرد شد. (عیاشی، ۲۰۰۶م، ج ۱، ص ۵۸۸-۸۵۹)

آدم بن اسماعیل بَنُوری (م ۱۰۵۳ق)

صوفی نقشبندی، در یکی از روستاهای هند متولد شد. نزد حاج خضر روغانی در شهر مولتان اخذ طریقت کرد. در سال ۱۰۵۲ قمری به لاهور و از آنجا به حرمین شریفین رفته و حج را به جا آورد. پس از آن در مدینه ساکن شد و به سال ۱۰۵۳ قمری از دنیا رفت. (حسینی، ۱۹۹۹م، ج ۵، ص ۴۶۱)

در رحله عیاشی از او با عنوان «الإمام العارف الهمام السید آدم الحسین» یاد شده که قبر او مشهور و محل زیارت بوده است. کنار گنبد عثمان بن عفان (عیاشی، ۲۰۰۶م، ج ۱، ص ۳۴۰) سمت قبله گنبد، با مخروطی ساخته شده از چوب، قبر (سید) آدم حسینی نقشبندی مشخص بوده است. (همان، ص ۳۷۹)

صفی‌الدین قُشاشی (م ۱۰۷۱ق)

صفی‌الدین احمد بن محمد بن یونس دَجّانی قُشاشی، در خاندانی از صوفیه به دنیا آمده است که اصالتاً از منطقه دجانه بیت‌المقدس است. نسب او از جانب پدر به امام حسین علیه السلام می‌رسد. در تصوف شاگرد احمد بن علی شناوی بوده است. (انصاری، ۱۹۷۰م، ص ۳۹۱) بیش از هفتاد کتاب تألیف کرده که بیشتر آنها در حوزه تصوف است. (زرکلی، ۱۹۸۹م، ج ۱، ص ۲۳۹)

بیرون از قبه عثمان در سمت قبله، محوطه‌ای بود که دورتادورش را

سنگ چین کرده بودند و محل دفن قشاشی و اصحابش بوده است. پیش از آن اصحابش را بیرون از قبه ابراهیم علیه السلام دفن می کردند؛ جایی که قبور بسیاری مشایخ سلسله غوثیه مانند شناوی، سیدصبغۀ الله حسینی و اصحابشان در آنجا بوده است. ولی به علت تنگی جا، قشاشی این محوطه سنگ چین را در نظر گرفت. (عیاشی، ۲۰۰۶م، ج ۱، ص ۳۷۹) مزار او نیز مانند دیگر صوفیه مشهور، محل زیارت بوده است. (انصاری، ۱۹۷۰م، ص ۳۹۱)

جمال الدین هندی (-۱۰۷۶ق)

از مشایخ طریقه نقشبندیه مکه بوده است و عیاشی در مکه به مدرسه داودیه رفته و شیخ جمال الدین را که افضل صوفیان نقشبندیه در حرمین بوده ملاقات می کند. (عیاشی، ۲۰۰۶م، ج ۱، ص ۳۳۳) شیخ جمال الدین طریقت را از سید آدم حسینی اخذ کرده است. (همان، ص ۳۴۰) شیخ در سال ۱۰۷۶ قمری در مدینه رحلت کرد و در بقیع به خاک سپرده شد. (مجدوب و همکاران، ۱۹۹۶، ج ۵، ۱۵۳۲)

ابراهیم بن حسن کورانی (م ۱۱۰۱ق)

صوفی نقشبندی شافعی مذهب متولد شوال ۱۰۲۵ قمری در بلاد شهران^۱ است. تحصیلاتش را در آنجا آغاز کرد و برای آموختن حدیث به شام، مصر و حجاز سفر کرد. سپس به مدینه رفت و در آنجا سکنا گزید و در مسجد النبی صلی الله علیه و آله به تدریس پرداخت. وی از بزرگانی چون صفی الدین قشاشی و احمد بن علی شناوی اخذ طریقت نمود. در سال ۱۱۰۱ قمری در مدینه از دنیا رفت و در بقیع به خاک سپرده شد. (مرادی، ۲۰۰۱م، ج ۱، ص ۹-۱۰)

۱. از توابع شهرزور در منطقه کردستان

احمد بن محمد دمیاطی (م ۱۱۱۷ق)

از بزرگان طریقه نقشبندیه به البناء معروف بود؛ در شهر دمیاط مصر به دنیا آمد و بزرگ شد. وی نزد علمای قاهره، حجاز و یمن کسب علم کرد و به قرائت‌های مختلف قرآن آگاه بود. موسم حج ۱۱۱۷قمری در مدینه از دنیا رفت و در بقیع دفن شد. (زرکلی، ۱۹۸۹م، ج ۱، ص ۲۴۰)

مولانا محمد حیا بریلوی (م ۱۶۸ق)

صوفی نقشبندی که در سال ۱۱۱۵قمری در نصیرآباد هند به دنیا آمد. نزد جد مادری خود، شیخ محمد بن علم الله نقشبندی، اخذ طریقت کرد. در آخر عمر به حرمین شریفین سفر کرد و در مدینه ساکن شد و در سال ۱۱۶۸قمری همانجا فوت کرده و در بقیع دفن شد. (حسینی، ۱۹۹۹، ج ۶، ص ۸۱۵)

محمد بن عابد سنندی (م ۲۵۷ق)

محمد بن عابد خزرچی نقشبندی در سند به دنیا آمد و نزد علمای آنجا تحصیل کرد؛ حنفی مذهب و در تصوف پیرو طریقت نقشبندیه بود. در سفر به مصر مورد احترام و استقبال محمدعلی (حک ۱۲۲۰ - ۱۲۶۴ق)، خدیو مصر قرار گرفت. او را به ریاست علمای مدینه منصوب کرد و تا پایان عمر در این شهر ماندگار شد. (کحاله، ۱۳۷۶ق، ج ۱۰، ص ۱۱۳) سال ۱۲۵۷قمری به دیار باقی شتافت و در بقیع مقابل درب ورودی قبه عثمان دفن شد. (کتانی، ۱۹۸۲م، ج ۲، ص ۷۲۲)

احمد سعید دهلوی (م ۲۷۷ق)

در شهر رامپور هند متولد شد و نزد پدر و دایی پدرش کسب علم نمود. سپس به دهلی رفت و نزد فضل حق خیرآبادی و شیخ رشیدالدین دهلوی طریقت نقشبندیه را اخذ کرد. در پی آشوب‌های سال ۱۲۷۳قمری در هند، به اجبار دولت انگلستان، از هند خارج شد و به سفر حرمین شریفین رفت. در

سال ۲۷۴ قمری وارد مکه شد و حج به جا آورد و به مدینه‌النبی ﷺ رفت. وی در ربیع الاول ۲۷۷ قمری در مدینه وفات یافت و در بقیع کنار قبه عثمان به خاک سپرده شد. (حسینی، ۱۹۹۹، ج ۷، ص ۹۰۶-۹۰۷) *الحق المبین فی الرد علی الوهابیین* از تألیفات اوست.

شیخ شامل داغستانی (م ۱۲۸۷ق)

رهبر ملی و مذهبی داغستان بود که رهبری نهضت مقاومت مسلمانان شمال قفقاز را برابر توسعه طلبی و استعمار روسیه به عهده داشت. (مک لین، ۱۳۷۰، ص ۷) شیخ شامل یلی از خلفای برجسته مولانا خالد نقشبندی (حیدری، ۲۰۱۶، ص ۴۵۸) و سومین امام نقشبندی منطقه داغستان بود. روس‌ها جنبش او را در ۱۸۵۹ میلادی درهم شکستند. شیخ شامل پس از شکست دستگیر و زندانی شد. اما چند سال بعد اجازه یافت تا به مکه سفر کند. وی پس از ادای حج به مدینه رفت و در همان جا به سال ۱۲۸۷ قمری درگذشت (لاجوردی، ۱۳۹۶، ص ۱۱۷) و در بقیع به خاک سپرده شد. (عقیقی بخشایشی، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۱۵۰)

محمد مظهر دهلوی (م ۱۳۰۱ق)

محمد مظهر بن احمد سعید دهلوی، از علمای حنفی‌مذهب مهاجر به مدینه‌النبی ﷺ که در شهر دهلی به دنیا آمد. نزد مولانا حبیب‌الله و دیگر علمای هند کسب علم کرد. سپس در محضر پدرش مکتوبات جدش، امام ربانی را فراگرفت و اخذ طریقت کرد. سال ۱۲۷۴ قمری با پدرش به حجاز رفت و در مدینه ساکن شد. مدرسه‌ای در مدینه منوره در باب البقیع در سه طبقه بنا کرد که شامل کتابخانه و محل تدریس و محل اجتماع مریدان برای ذکر بود. سال ۱۳۰۱ قمری درگذشت و در بقیع کنار قبر پدرش دفن شد. (حسینی، ۱۹۹۹م، ج ۸، ص ۱۳۷۲)

طریقت قادریه

یکی از طریقت‌های قدیمی منسوب به عبدالقادر گیلانی (م ۵۶۱ق) است که از پیروان احمد بن حنبل بود. صوفیان قادری تا حد زیادی اهل تسامح و تساهل بوده‌اند. (زرین کوب، ۱۳۹۲، ص ۸۰)

محمد بن سلیمان کردی (م ۱۱۹۴ق)

فقیه شافعی مدینه که در دمشق به دنیا آمد. وی با خانواده به مدینه رفت و کسب علم کرد و از فضیلتی آنجا شد و منصب افتای شافعی را به عهده داشت. (زرکلی، ۱۹۸۹م، ج ۶، ص ۱۵۲) معلم قرآن پسران در «رباط سبیل» بود. (انصاری، ۱۹۷۰م، ص ۴۰۷) در مدینه به دیار باقی شتافت و در جوار قبه ائمه علیهم‌السلام به خاک سپرده شد. (سرکیس، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۱۵۵۵)

مولانا عبدالباقی لکهنوی (م ۱۳۶۴ق)

سال ۱۲۸۶قمری در لکهنو هند به دنیا آمد. نزد علمای آنجا صرف و نحو و فقه را آموخت. در محضر شیخ عبدالرزاق بن جمال‌الدین لکهنوی صوفی قادری، اخذ طریقت کرد. در شهر خود به تدریس مشغول شد؛ سپس به حرمین شریفین سفر کرد و حج به جا آورد و از مشایخ بزرگ آنجا اخذ حدیث کرد. پس از آن در مدینه ساکن شد و به مطالعه و تدریس مشغول شد تا اینکه سال ۱۳۶۴قمری از دنیا رفت و در بقیع به خاک سپرده شد. (حسینی، ۱۹۹۹م، ج ۸، ص ۱۲۶۰)

طریقت اکبریه

طریقت اکبریه یا حاتمیه منسوب به محی‌الدین ابن عربی (م ۶۳۸ق) است. (زرین کوب، ۱۳۹۲، ص ۸۶)، عارف و صوفی بزرگ اندلسی ملقب به «شیخ اکبر»، اولین کسی بود که «وحدت وجود» را اساس تعالیم خود قرار داد. (همان، ص ۱۰۹-۱۱۰)

ابن شَمَاع (م ۸۶۳ق)

محمد بن محمد بن علی حموی شافعی معروف به «ابن شماع» که از وی با عناوینی چون فقیه، اصولی، متکلم و صوفی یاد شده است. (کحاله، ۱۳۷۶ق، ج ۱۱، ص ۲۴۳) وی نزد ابراهیم سلماسی معروف به «ابن بَقَال» و «سعدالدین صوفی» - که نسبت خرقه‌اش به ابن عربی می‌رسید - اخذ طریقت کرد. در عرفان نظری، پیرو ابن عربی بود. از حلب به حجاز رفت و سال ۸۶۳قمری در مدینه از دنیا رفت و در قبرستان بقیع به خاک سپرده شد. (سخاوی، بی تا، ج ۹، ص ۱۴۲ - ۱۴۳)

طریقت چشتیه

کهن‌ترین طریقه صوفیه در هند که به معین‌الدین حسن سجزی (م ۶۳۳ق) منسوب است. امیر خسرو دهلوی و خواجه حسن دهلوی، دو شاعر معروف هند، به این سلسله انتساب داشته‌اند. (آریا، ۱۳۸۲، ص ۴۲)

یحیی بن محمود گجراتی (م ۱۱۰۱ق)

از مشایخ چشتیه متولد احمدآباد هند در سال ۱۰۱۰قمری است. نزد جدش، محمد بن حسن بن محمد گجراتی به تحصیل علم پرداخت، از وی اخذ طریقت کرد و جانشین او شد. دو بار به حجاز سفر کرد. بار اول پس از انجام مناسک حج، به موطن خود بازگشت. بار دوم به مدت چهارده سال اقامت گزید که یک سال ساکن مکه بود و پس از آن به مدینه رفت. در سال ۱۱۰۱قمری به دیار باقی شتافت و در بقیع به خاک سپرده شد. (حسینی، ۱۹۹۹م، ج ۶، ص ۸۷۰)

خلیل احمد سهارنپوری (م ۱۳۴۶ق)

محدث و فقیه حنفی، در سهارنپور متولد شد. خلیل احمد در مدرسه عربی دیوبند و مدرسه مظاهرالعلوم دروس مختلف را آموخت و به عنوان استاد

دارالعلوم دیوبند انتخاب شد. سال ۱۲۹۷ قمری به حج رفت و در مکه با صوفی چشتی هندی، حاج امدادالله مهاجر ملاقات کرد. خلیل در طریقت از او اجازه دریافت کرد و به هند بازگشت. سال ۱۳۴۴ قمری به حجاز سفر کرد و در نیمه محرم ۱۳۴۵ قمری وارد مدینه شد و تا پایان عمر به تألیف و تدریس اشتغال داشت. سال ۱۳۴۶ قمری در مدینه فوت کرد و در بقیع نزدیک مزار اهل بیت علیهم السلام دفن شد. (حسینی، ۱۹۹۹م، ج ۸، ص ۱۲۲۲ - ۱۲۲۳)

طریقت سَمَانِیَه

این طریقه یکی از شاخه های خلوتیه است که به محمد بن عبدالکریم سَمَان (م ۱۱۸۹ق) منسوب است. وی طریقه خلوتیه را از شیخ مصطفی بکری (م ۱۱۶۲ق) و طریقه قادریه را از محمد بن سلیمان کردی مدنی (م ۱۱۹۴ق) اخذ کرد. (مرادی، ۲۰۰۱م، ج ۴، ص ۷۳)

محمد بن عبدالکریم سَمَان (م ۱۱۸۹ق)

خانه اش در مدینه به «مدرسه سنجاریه» معروف بود که محل ذکر و وعظ و ارشاد بوده است. قصیده توسل را به نظم درآورده است که پس از نمازهای واجب خوانده می شد. سال ۱۱۸۹ قمری از دنیا رفت و در بقیع به خاک سپرده شد. (همان، ج ۴، ص ۷۳) در مورد محدوده دفن شیخ گفته شده است در سمت شرق مسجد ابی بن کعب، قبور شیخ محمد سمان مدنی و فرزندانش قرار دارد. (موسی، ۱۳۷۸، ص ۱۳۳)

طریقت علویه

شاخه ای از طریقت مَدَیْنِیَه است که به محمد بن علی بن محمد (د ۶۵۳ق) منسوب است. طریقت علویه میان خاندان باعلوی - از سادات و عالمان عربستان جنوبی که بیشتر آنان در حضرموت ساکن بوده اند - رواج دارد. (سعدی، ۱۴۲۹ق، ص ۱۵۱)

احمد بن زینی دحلان (م ۱۳۰۴ق)

احمد بن زینی دحلان سال ۱۲۳۲ قمری در مکه متولد شد و در آنجا مشغول افتا و تدریس شد. (زرکلی، ج ۱، ص ۱۳۰) نخست حنفی‌مذهب بود و بعدها به مذهب شافعی روی آورد. در فقه و حدیث و تصوف صاحب‌نظر بود و به *احیاءالعلوم* غزالی توجه خاصی داشت. (حضرای، ۱۹۹۶، ص ۱۸۶-۱۸۷) در تصوف بر طریقت آل باعلوی بود. (کتانی، ج ۱، ۱۹۸۲م، ص ۳۹۰) در سال ۱۳۰۴ قمری در مدینه فوت کرد و در بقیع دفن شد. (بکری صدیقی، ۱۴۲۹ق، ج ۳، ص ۲۰۵۷-۲۰۵۸) کتاب‌های *فتنة الوهابیین و الدرر السنیة فی الرد علی الوهابیة* را در رد وهابیت نوشت.

طریقت درقاویه

طریقه‌ای در تصوف که ابو عبدالله محمد عربی بن احمد درقاوی (م ۱۲۳۹ق) آن را در سده ۱۲ قمری به عنوان شعبه‌ای از طریقه شاذلیه در مغرب بنا نهاد. درقاویه طریقتی اجتماعی و عملگراست. (مشرقی، ۲۰۰۵م، ج ۱، ص ۴۹)

عبدالقادر بن احمد کوهن (م ۱۲۵۴ق)

محدث و صوفی از خاندان معروف کوهن در فاس بود. (ابن سوده، ۱۹۹۷م، ج ۱، ص ۱۶۶) طریقه درقاویه را از شیخ اَبی حامد مولای عربی اخذ کرد، و در سفر به مکه طریقت ادرسیه را از اباعبدالله سنوسی اخذ کرد و اجازه ارشاد گرفت. (کتانی، ۱۹۸۲م، ج ۱، ص ۴۹۰ - ۴۹۲) وی در سال ۱۲۵۴ قمری در مدینه فوت کرد (مخلوف، ۲۰۰۳م، ج ۱، ص ۵۶۷) و در بقیع به خاک سپرده شد. (ابن سوده، ۱۹۹۷، ج ۱، ص ۱۶۶)

طریقت سنوسی

جنبشی صوفی مسلک متأثر از طریقه شاذلیه که به محمد بن علی ادریسی

سنوسی (م ۱۲۷۶ق) منتسب است. خاندان سنوسی، متعلق به یکی از قبایل تلمسان الجزایر است. اولین زاویه سنوسیه را به سال ۱۲۴۲قمری در کوه ابوقبیس مکه تأسیس کرد و بعدها در سراسر حجاز و لیبی و شمال آفریقا گسترش یافت. (مریطب، ۲۰۱۹م، ص ۲۰۳-۲۰۸)

احمد شریف سنوسی (م ۱۳۵۱ق)

از بزرگان و رهبران طریقت سنوسیه که در لیبی متولد شد. وی فرزند محمد شریف و نوه سیدمحمد بن علی سنوسی، مؤسس طریقه سنوسیه بود. احمد از احترام خاصی بین مردم برخوردار بود؛ به گونه‌ای که مردم در زمان حضور او در زاویه ابوقبیس در مکه به زیارت او می‌رفتند تا از دعای خیرش بهره‌مند شوند؛ چراکه دعای او را مستجاب می‌دانستند. (بیطار و غوری، ۲۰۰۹م، ص ۱۳۵-۱۳۶)

وهابیان قصد داشتند وی را که به تخریب قبر حضرت خدیجه علیها السلام معترض بود مجازات کنند. (حسن، ۲۰۱۰م، ج ۲، ص ۲۴۳) احمد شریف در سال ۱۳۵۱قمری در زاویه سنوسیه مدینه بر اثر یک بیماری لاعلاج درگذشت. او را در قبرستان بقیع نزدیک قبر مالک بن انس به خاک سپردند. (صلابی، ۲۰۰۱م، ج ۲، ص ۴۳۳)

محمد ادریس سنوسی (م ۱۴۰۳ق)

محمد ادریس بن محمد (المهدی) بن علی سنوسی در سال ۱۳۰۷قمری در زاویه جغبوب در لیبی به دنیا آمد. (صلابی، ۲۰۰۱م، ج ۳، ص ۱۷) وی نوه بنیان‌گذار طریقت سنوسیه و نخستین حاکم لیبی (حک-۱۳۷۱-۱۳۸۹ق) پس از استقلال از ایتالیا بود.

ملک ادریس در موسم حج سال ۱۳۹۷قمری در دیداری که با ملک خالد، پادشاه عربستان، داشت از او خواسته بود که اجازه دهد پس از مرگش در بقیع

دفن شود. وی در سال ۱۴۰۳ قمری در قاهره درگذشت و بنا به وصیتش او را در بقیع دفن نمودند. (صلابی، ۲۰۰۱م، ج ۳، ص ۳۶۰)

طریقت شاذلیه

شاذلیه طریقتی است از تصوف اهل سنت که به ابوالحسن شاذلی (م ۶۵۶ق) منتسب است. این طریقه در منطقه شمال آفریقا در کشورهای مصر و مغرب از نفوذ و اعتبار بالایی برخوردار است. امروزه سلسله‌های صوفیه فراوانی از آن منشعب شده است. (زرین کوب، ۱۳۹۲، ص ۸۲)

محمد سعید کحیل (م ۱۴۳۳ ق)

صوفی شاذلی اهل سوریه، دانش‌آموخته الازهر و شافعی‌مذهب بود. امام و خطیب مسجد خالد بن ولید حمص، که پایه‌گذار مجلس صلوات و مدح رسول الله ﷺ در این مسجد بوده است. در سال ۱۴۳۳ قمری فوت کرد و در بقیع دفن شد. (شبکه الثبات الاعلامیه، ۲۰۱۹)

اسعد صاعرجی (م ۱۴۳۶ ق)

فقیه و صوفی پیرو طریقت شاذلیه بود. وی در اصل از بخارا بود که در سال ۱۹۴۲ میلادی در دمشق متولد شد. نزد علمای بزرگ دمشق فقه و حدیث و عرفان آموخت. در شهرهای مدینه و دمشق، پیوسته به تدریس علوم دینی مشغول بود. (خطیب حسینی، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص ۸۷۳-۸۷۵) در سال ۱۴۳۶ قمری در مدینه درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد. (مدیریه اوقاف دمشق، ۲۰۱۵م)

نتیجه‌گیری

در بخش اول این مقاله گزارشی از تعدادی صوفیان مسلمان سرزمین‌های مختلف مانند هند، ایران، ماوراءالنهر و مغرب عربی - که بقیع را زیارت کرده‌اند

– ارائه شد. بخش دوم به معرفی تعدادی از صوفیه مدفون در بقیع اختصاص یافت. تحقیق در مورد آنها نشان داد که به تعدادی از طریقت‌های صوفیه مانند نقشبندیه، قادریه، چشتیه، شاذلیه، سنوسیه، درقاویه و علویه منسوب بوده‌اند. تعداد افراد یادشده در این مقاله سی و دو نفر است که همگی از علمای بزرگ فقه و حدیث و مشایخ بزرگ صوفیه در عصر خود بوده‌اند. بیشتر این افراد تألیفاتی در علوم اسلامی دارند و در ماجرای تخریب قبور بقیع توسط وهابی‌ها در سال ۱۳۴۴ قمری با تألیف کتاب‌هایی در نقد و رد افکار وهابیت به مخالفت با آنها برخاستند. در این مورد به زینی دحلان، خلیل احمد سهارنپوری و احمد سعید دهلوی اشاره شده است.

بررسی در این نوشتار نشان می‌دهد اماکن دفن صوفیه در بقیع بیشتر در مجاورت سه مکان مجزا بوده است که عبارتند از مزار ابراهیم فرزند رسول الله ﷺ، مزار خلیفه سوم و مزار مقدس اهل بیت ﷺ براساس گزارش‌های تاریخی، مزارات صوفیه مدفون در بقیع، محلی برای زیارت و کسب فیض و تبرک برای عموم بوده است.

زیارت آرامگاه بزرگان دین و مشایخ تصوف از سنت‌های رایج میان اهل عرفان و تصوف بوده است. تعدادی از افراد یادشده در این تحقیق به آرامگاه‌های مشایخ تصوف در مسیر حرکت به مکه و مدینه رفته و این اماکن را زیارت کرده‌اند. بررسی‌های ما در مورد تشریف صوفیه به زیارتگاه‌های مهم شیعه با تمرکز بر کتاب *لطائف الاذکار* ابن مازه در قرن ۶ قمری، نشان می‌دهد زیارت ائمه شیعه به خصوص چهار امام مدفون در بقیع بین صوفیه امری رایج بوده است.

تعبیر صوفیه هنگام زیارت ائمه بقیع نیز شایان توجه و تأمل است. تعبیری که ابن ملیح هنگام زیارت بقیع درباره امام محمد باقر ﷺ به کار برده و ایشان را از «اولیای خدا» و «مدون حقائق صوفیه» دانسته، و اشاره وی به جایگاه علمی و معنوی امام صادق ﷺ و بیان نزول آیه تطهیر در شأن اهل بیت ﷺ، بکار بردن

تعبیراتی چون «عارف الائمه» در مورد امام سجاده علیه السلام و «اجله عرفا» در مورد امام صادق علیه السلام بیانگر جایگاه رفیع ائمه علیهم السلام نزد صوفیه است. افزون بر این توصیه غزالی و ابن مازه به زیارت بقیع و گزارش نابلسی درباره برگزاری مراسم ذکر در بارگاه ائمه بقیع علیهم السلام و گزارش کمال‌الدین حسین خوارزمی در مورد شور و حال عرفانی صوفیان هنگام زیارت مشاهد بقیع، نشانگر جایگاه ویژه بقیع نزد صوفیه است. اهتمام خاص صوفیه به زیارت بقیع و دفن تعداد قابل توجهی از اقطاب و مشایخ ایشان در آن می‌تواند توسط صوفیان جهان اسلام به عاملی برای مطالبه‌گری و گفتمان‌سازی در بازسازی بقیع و تسهیل زیارت در این مکان مقدس بدل شود.

منابع

۱. آریا، غلامعلی، (۱۳۸۲ش.)، *طریقه چشتیه در هند و پاکستان*، تهران، زوار.
۲. ابن سوده، عبدالسلام، (۱۴۱۷ق.)، *اتحاف المطالع بوفیات أعلام القرن الثالث عشر والرابع*، بیروت، دارالغرب الاسلامی.
۳. ابن مازہ، محمد بن عمر، (۱۳۹۵ش.)، *لطایف الاذکار للحضار و السفار فی المناسک و الآداب*، تصحیح و حواشی از رسول جعفریان، قم: نشر مورخ.
۴. ابن ملیح، محمد بن احمد، (۱۹۶۸م.)، *أنس الساری و السارب من أقطار المغارب إلى منتهی الآمال و المآرب سید الأعاجم و الأعارب* (۱۰۴۰—۱۰۴۲ق. / ۱۶۳۰—۱۶۳۳م.)، تحقیق محمد الفاسی، فاس، مطبعه جامعه محمد الخامس.
۵. امینی، محمد امین، (۱۴۲۸ق.)، *بقیع العرقد فی دراسة شاملة*، تهران، نشر مشعر.
۶. انصاری، عبدالرحمن، (۱۳۹۰ق.)، *تحفة المحبین والاصحاب فی معرفة ما للمدینین من الانساب*، المحقق: محمد العروسی المطوی، تونس، المکتبه العتیقه.
۷. باذلی، رضا و جلیلی، رضا، (۱۳۹۶ش.)، «خانقاه»، در *دانشنامه حج و حرمین شریفین*، تهران، نشر مشعر.
۸. بغدادی، اسماعیل، (۱۹۵۵م.)، *هدیه العارفین أسماء المؤلفین و آثار المصنفین*، بیروت، دار إحياء التراث العربی.
۹. بکری صدیقی، عبدالستار بن عبدالوهاب، (۱۴۲۹ق.)، *فیض الملك الوهاب المتعالی بانباء اوئل القرن الثالث عشر و التوالی*، مکه، بی نا.
۱۰. بیطار، محمد، عوری، محمد، (۲۰۰۹م.)، *رحلتان إلی الحجاز و نجد*، دمشق، التکوین للتألیف و الترجمة و النشر.
۱۱. پازوکی، شهرام، (۱۳۷۹ش.)، «تصوف علوی: گفتاری در باب انتساب سلاسل صوفیه به حضرت علی (ع)»، *اندیشه دینی*، شماره ۵ و ۶، ۵۹-۷۴.
۱۲. تازی، عبدالهادی، (۱۴۲۶ق.)، *رحلة*

- الرحلات: مكة المكرمة في مئة رحلة مغربية و رحلة، مراجعه عباس صالح تاشكندى، جده، مؤسسه الفرقان للتراث الإسلامى.
١٣. جامى _____، عبدالرحمن بن احمد، (١٣٣٦ش.)، نفحات الانس من حضرات القدس به تصحيح و مقدمه مهدي توحيدى پور، تهران، محمودى
١٤. جعفریان، رسول، (١٣٩٢)، چهارده سفرنامه حج قاجارى ديگر، تهران، نشر علم، ١٣٩٢.
١٥. _____، (١٣٩٣ش.)، مقالات و رسالات تاريخى، تهران، نشر علم.
١٦. _____، (١٣٩٥ش.)، شانزده سفرنامه حج صفوى و قاجارى ديگر، تهران، نشر مورخ.
١٧. حسن، حمزه، (٢٠١٠م.)، الشيعة فى المملكة العربية السعودية، بيروت، دار الساقى.
١٨. حسينى، عبدالحى، (١٤٢٠ق.)، الاعلام بمن فى تاريخ الهند من الاعلام المسمى بـ«نزهة الخواطر بهجة المسامع و النواظر»، بيروت، دارابن حزم.
١٩. حسينى اشكورى، احمد. (١٣٨٥ش.). شاعران فارسى سرا، قم، مجمع ذخائر اسلامى.
٢٠. حضراوى، احمد بن محمد، (١٩٩٦م.)، نزهة الفكر فيما مضى من الحوادث و العبر فى تراجم رجال القرن الثانى عشر و الثالث عشر قطعه منه، دمشق، منشورات وزارة الثقافة.
٢١. حيدرى، جواد، (٢٠١٦م.)، مولانا خالد النقشبندى و منهجه فى التصوف، بيروت، كتاب ناشرون.
٢٢. خطيب حسينى، عبدالعزيز محمد سهيل، (١٤١٧ق.)، غرر الشام فى تراجم آل الخطيب الحسينية و معاصريهم، دمشق، دار حسان.
٢٣. زرکلى، خيرالدين، (١٩٨٩م.)، الأعلام: قاموس تراجم لأشهر الرجال و النساء من العرب و المستعربين و المستشرقين، بيروت، دار العلم للملايين.
٢٤. زرين كـوب، عبدالحسين، (١٣٩٢ش.)، ارزش ميراث صوفيه، تهران، اميركبير.
٢٥. سخاوى، محمد بن عبدالرحمن، (بى تا)، الضوء اللامع لاهل القرن التاسع، قاهره، دارالكتاب الاسلامى.

- العیاشیة، حققها و قدم لها سعید الفاضلی و سلیمان القرشی، ابوظبی، دارالسویدی للنشر و التوزیع.
۳۳. غزالی، محمد بن محمد، (۱۴۰۹ق.)، إحياء علوم الدين، بیروت، دار الفکر.
۳۴. فتحی، نصرت الله، (۱۳۵۵ش.)، ره آورد سفر امسال به تبریز، نگین، ش ۱۳۶، ص ۲۲ تا ۲۳.
۳۵. فرطوسی، صلاح مهدی. (۱۳۹۳ش.)، تاریخچه آستان مطهر امام علی (علیه السلام)، تهران، نشر مشعر.
۳۶. قشاشی، احمد بن محمد، (۱۹۰۹م.)، السمط المجید فی شأن البیعة والذکر وتلقینہ وسلاسل اهل التوحید، مطبعة مجلس دائرة المعارف النظامية.
۳۷. قلصادی، علی بن محمد، (۱۹۷۸م.)، رحلة القلصادی أو تمهید الطالب و منتهی الراغب إلى أعلى المنازل و المناقب، دراسة و تحقیق محمد هادی أبوالأجفان، تونس، الشركة التونسية للتوزیع.
۳۸. کتانی، عبدالحی، (۱۹۸۲م.)، فهرس الفهارس والأبواب ومعجم المعاجم والمشيخات والمسلسلات، بیروت، ۲۶. سرکیس، یوسف الیان، (۱۴۱۰ق.)، معجم المطبوعات العربية و المعربة و هو شامل لأسماء الكتب المطبوعة فی الأقطار الشرقية و الغربية، قم، کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی (رحمته الله).
۲۷. سعدی، امین احمد، (۱۴۲۹ق.)، الصوفية فی حضرموت نشأتها، اصولها، آثارها، ریاض، دارالتوحید للنشر.
۲۸. صدیقی، احمد عبدالنبي، (۲۰۱۴م.)، السلالة البكرية الصّديقية التاريخ والأنساب والمشاهير، المنوفیه، مصر، مؤسسه الأمة العربیة للنشر و التوزیع.
۲۹. صلابی، علی محمد، (۱۴۲۲ق.)، الثمار الزكية للحركة السنوسية فی ليبيا، امارات، مكتبة الصحابة الشارقة.
۳۰. عطّار، محمد بن ابراهیم، (۱۳۸۸ش.)، تذكرة الاولیاء، به تصحیح رینولد ا. نیکلسون، با مقدمه انتقادی محمد قزوینی، تهران، هرمس.
۳۱. عقیقی بخشایشی، عبدالرحیم (۱۳۷۸ش.)، مفاخر آذربایجان، تبریز، نشر آذربایجان.
۳۲. عیاشی، ابوسالم، (۲۰۰۶م.)، الرحلة

دارالغرب الاسلامی.

۳۹. کحالہ، عمر رضا، (۱۳۷۶ق.)،

معجم المؤلفین تراجم مصنفی الکتب

العربیة، بیروت، دار إحياء التراث العربی.

۴۰. لاجوردی، فاطمہ، (۱۳۹۶ش.)،

تصوف: خاستگاه، تاریخ و

موضوعات وابسته (مجموعه

مقالات)، تهران، مرکز دایرة المعارف

بزرگ اسلامی.

۴۱. مجذوب، ع و قادری، م؛ و ابن

سوده، ع، (۱۹۹۶م.)، **موسوعة أعلام**

المغرب، تحقیق و تنسیق محمد حجی،

رباط، دارالغرب الاسلامی.

۴۲. مخلوف، محمد، (۱۴۲۴ق.)، **شجرة**

النور الزكية فى طبقات المالكية،

بیروت، دار الکتب العلمیہ.

۴۳. مدرس چهاردھی، مرتضی،

(۱۳۴۷ش.)، **قصیده خالد نقشبندی در**

وصف امام هشتم علی بن موسی

الرضا (ع)، نامه آستان قدس، شماره ۳۷،

۷۷-۸۴.

۴۴. مرادی، محمد خلیل، (۱۴۲۲ق.)،

سلك الدرر فى اعيان القرن الثانى

عشر، بیروت، دار صادر.

۴۵. مریطب، منال بنت عواد،

(۲۰۱۹م.)، «أثر الحركة السنوسية فى

منطقة الحجاز الشيخ فالح الظاهرى»

(۱۲۵۸هـ / ۱۸۴۲م - ۱۳۲۸هـ /

۱۹۱۰م.)، **مجله جامعة الملك عبدالعزيز**

الأداب والعلوم الإنسانيه، مج ۲۷، ع ۴.

۴۶. مزای، میشل، (۱۳۶۳ش.)، **پیدایش**

دولت صفوی، ترجمه یعقوب آژند،

تهران، گستره.

۴۷. مسلم بن حجاج، (۱۴۱۲ق.)،

صحیح مسلم، قاهره، دارالحديث.

۴۸. مشرفی، محمد، (۲۰۰۵م.)، **الحلل**

البهية فى ملوك الدولة العلوية و عد

بعض مفاخرها غير المتناهية، رباط،

وزارة الأوقاف و الشؤون الإسلامیة

المملكة المغربية.

۴۹. مشکور، محمد جواد،

(۱۳۷۵ش.)، **فرهنگ فرق اسلامی**،

مشهد، آستان قدس رضوی. بنیاد

پژوهش‌های اسلامی.

۵۰. مقدم، علی، (۱۳۵۶ش.)، **ارمغان**

حج، تهران، موسسه مطبوعاتی عطائی.

۵۱. مکالین، فیتس روی، (۱۳۷۰ش.)،

شیخ شامل داغستانی، ترجمه و

تلخیص کاوه بیات، تهران، دفتر

پژوهش‌های فرهنگی.

60. Retrieved from: <https://athabat.net/article/148118>

61. البيان السنوى للطريقه الشاذلية المشيشية، (۲۰۰۸، ۲۰dec). الدائرة الاعلامية للامانة العامة للطريقة الشاذلية المشيشية.

62. Retrieved from: <https://shadiliainfo.wordpress.com>

63. العلامه الشيخ أسعد الصاغرجي رحمه الله، (۲۰۱۵، ۲۴ aug). مديرية أوقاف دمشق.

64. Retrieved from: https://awqaf-damas.com/?page=show_det&category_id=97&id=3423

52. موسى، على، (۱۳۷۸ش)، وصف مدينة منوره، مترجم اصغرقائدان، ميقات حج، شماره ۲۷.

53. نابلسي، عبدالغنى بن اسماعيل، (۱۹۱۹ق.)، الحقيقة و المجاز فى الرحلة الى بلاد الشام و مصر و الحجاز، تحقيق رياض عبدالحميد مراد، دمشق، دارالمعرفه.

54. نووى، يحيى بن شرف، (بى تا)، المجموع شرح المهدب، بيروت، دارالفكر.

55. هجویری، على بن عثمان، ۱۳۷۵، كشف المحجوب، تصحيح والتين ألكسى يويچ ژوكوفسكى، تهران، طهورى.

منابع آنلاين

56. افتخارى، فريد (۱۳۹۹، ۶ شهريور). «تصوف جريانى به شدت متكثر؛ صوفى داعشى هم داريم!». دين آنلاين.

57. بازيابى شده از:

58. <https://www.dinonline.com/20376>

59. أعلام التصوف ... الشيخ العارف محمد سعيد الكحيل الحمصى، (۲۰۱۹، ۱۵ oct). شبكه الثبات الاعلاميه.

